

А.М. Голубєв *

САЛТОВО-МАЯЦЬКИЙ КРЕМАЦІЙНИЙ МОГИЛЬНИК БІЛЯ с. НИЖНІЙ БИШКИН НА СІВЕРСЬКОМУ ДІНЦІ

До наукового обігу вводиться новий салтово-маяцький могильник за обрядом тілоспалення та матеріали з двох поховань, що виявлені на ньому.

К л ю ч о в і с л о в а: салтово-маяцька культура, кремаційний могильник, поховання за обрядом тілоспалення, зооморфний салтівський стиль, Верхнє Подонців'я.

Метою цієї роботи є введення до наукового обігу нової поховальної пам'ятки Верхнього Подонців'я раннього середньовіччя — великого за розміром салтівського кремаційного могильника та матеріали двох поховань з яскравим інвентарем, що виявлені на ньому.

У польовому сезоні 2015 р. співробітниками ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» було проведено масштабні археологічні розвідки вздовж р. Сіверський Донець, на правому її березі у Балаклійському р-ні Харківської обл. з метою фіксації нових середньовічних пам'яток (Ократенко, Голубєв, Голубєва та ін. 2016).

Була отримана інформація про те, що біля с. Нижній Бишкін Харківської області протягом довгого часу скарбощукачами руйнується салтівський кремаційний могильник, що розташований поряд із селом у лісному масиві. Вдалося встановити точне місце розташування одного зі зруйнованих комплексів (поховання 2) та при виїзді на місце зафіксувати орієнтовні межі всього могильника. Також вдалося отримати світліни артефактів речей з поховання. Могильник розташований на правому березі р. Сіверський Донець у лісі, у Балаклійському р-ні, на схід від с. Нижній Бишкін Зміївського р-ну Харківської обл. З урахуванням положення могильника йому надано назву Нижньобишкінський, хоча територіально він знаходиться у Балаклійському р-ні області. Огляд пам'ятки

показав, що вона займає підковоподібну територію двох відрогів «Дикого яру», який впадає у р. Сіверський Донець, площею біля 1,5 км². За скупченнями ям скарбощукачів встановлено, що могильник умовно можна розділити на три великі групи (ймовірно, родові або сімейні цвинтарі). Вони займають площу дна, схилів ярів та прилеглих до них площин. Північна група (III) розташована у найближчому до р. Сіверський Донець відрозі яру Дикий. Північна група (I) — розташована у другому відносно річки відрозі яру Дикий. Західна група (II) розташована частково у ярі Дикий та у просторі між відрогами груп I і III. Було прийнято рішення про дослідження двох розграбованих поховань, що виявлено на території першої групи. Поховання 1 являло собою заплиту яму, поряд з якою біля дерева були складені у купу уламки залізного казана. Закладений розкоп розміром 2,0 × 2,0 м показав, що майже увесь культурний шар поховання зруйновано. Усі знахідки, що не потурбовані грабіжниками, виявлено на глибині 0,25 м від сучасної поверхні. Тільки дрібні фрагменти уламків казана виявлені у північній частині шурфу на глибині 0,1 м. Більшість знахідок, що не зрушено грабіжниками, зафіксовано у південно-східній половині розкопу. Вони не становили скупчення, оскільки невідомо, який ще інвентар входив до складу комплексу. Нами виявлено дві цілих (але пошкоджених вогнем) срібних поясних бляшки та два фрагменти подібних до попередніх (рис. 1, 27). Розмір цілої бляшки 1,40 × 1,45 см, вага 1,12 гр. До складу комплексу також входили фрагмент залізної скоби (рис. 1, 29); уламок (закінчення) бронзового браслета (рис. 1, 28); бронзовий виплеск; чотири фрагменти людських перепалених кісток та орнаментовані хвилястою і горизонтальною прокресленими смугами шість фрагментів стінок від салтівського гончарного горщика. Срібні литі бляшки мають V-подібну основу, рослинний орнамент у вигляді трьох сегментів з трьох пелюсток. У центрі кожного сегмента наскрізний напівокруглий отвір, від якого у боки направлені гравійовані смуги.

* ГОЛУБЄВ Андрій Михайлович — заступник директора дочірнього підприємства «Охоронна археологічна служба України» «Слобідська археологічна служба» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, ptahx@ukr.net

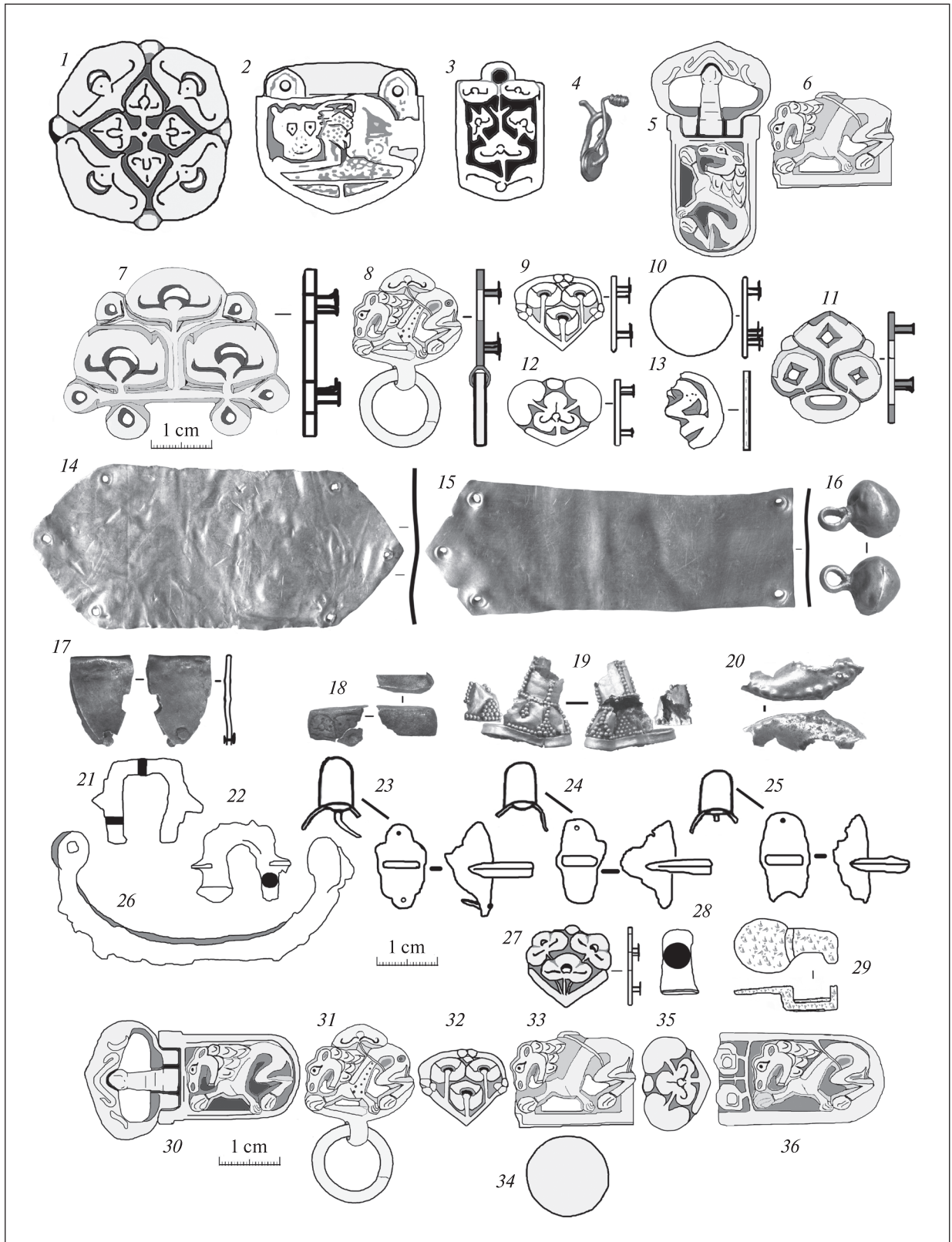

Рис. 1. Інвентар поховань з кремашійного могильника біля с. Нижній Бишкін: 1–4, 7–26, 36 — поховання 2; 27–29 — поховання 1. 1–3, 5–18, 36 — срібло; 4, 19, 20 — золото; 21–26 — залізо; 30–36 — реконструкція поясного набору з поховання 2

Зі зворотного боку всі бляшки мають по три штифти з круглими шайбами для кріплення до шкіряної основи.

Поховання 2 розміщувалося майже на дні яру, на момент виявлення уявляло собою відвали та заплиту яму діаметром біля чотирьох

метрів. На місці поховання закладено шурф розміром $1,5 \times 1,5$ м, зорієнтованого за сторонами світу. Непошкоджені шари ґрунту зі знахідками, що не становили скупчення, зафіксовано виключно у кореневій системі двох дерев, розташованих у східній половині шурфу, одне з котрих було викорчуване повністю. Саме ці дерева і їх коріння зберегли інвентар комплексу від остаточного розграбування. Увесь матеріал з поховання 2 зафіксовано на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Розглянемо детально виявлений нами інвентар.

Литі срібні бляшки ремінної гарнітури, усі частково пошкоджені вогнем. Одна бляшка (прикраса кінської вузди) розміром $2,8 \times 3,7$ см, вагою 8,94 гр., з трьох сегментним рослинним гравійованим орнаментом та у вигляді отворів. Має чотири штифти для кріплення до шкіряної основи (рис. 1, 7). Одна поясна бляшка з кільцем із зображенням звіра, що спирається лапами на V-подібну основу. Хвіст тварини увінчаний рослинним гравійованим орнаментом. Характерні риси звіра (око, грива, лапи) теж гравійовані, тулуб орнаментовано крапками. Розмір $1,85 \times 2,05$ см, зовнішній діаметр кільця 1,3 см, товщина дроту кільця 0,3 см, вага 3,7 г, має три штифти з круглими шайбами для кріплення до шкіряної основи (рис. 1, 8). Одна V-подібна бляшка поясної гарнітури з рослинним орнаментом з трьох напіврозкритих трьохпелюсткових бутонів на стеблах. Має заглиблення у центрі бутонів. Рослинну композицію оперізує бордюру у вигляді смуги, розділеної трьома крапками, що розташовані трикутником. Розмір $1,3 \times 1,4$ см, вага 1,34 г, має три штифти з круглими шайбами для кріплення до шкіряної основи (рис. 1, 9). Одна срібна бляшка поясної гарнітури з V-подібною основою та рослинним орнаментом. У центрі композиції розкритий гравійований бутон з трьох пелюсток, від якого відходять два нерозкриті бутони. Розмір $1,10 \times 1,55$ см, вага 1,54 г, має три штифти для кріплення до шкіряної основи (рис. 1, 12). Дві однакові срібні бляшки круглої форми діаметром 1,4 см, вага 1,57 та 1,58 г. Мають по три штифти для кріплення до шкіряної основи (рис. 1, 10). Три однакові бляшки ремінної гарнітури з трьох сегментним рослинним орнаментом із ромбічними отворами у центрах сегментів та прорізу-петлею у нижній частині. Розмір $1,80 \times 1,85$ см, вагою 2,53 г, 2,76 г та 3,09 г, мають по три штифти для кріплення до шкіряної основи (рис. 1, 11). Фрагмент бляшки поясної гарнітури (імовірно з кільцем), на якому збереглася задня частина тварини. Тулуб звіра

орнаментовано крапками, навколо зображення широка орнаментальна смуга (бордюру). Розмір $0,9 \times 1,3$ см, вага 0,75 г, штифти для кріплення до шкіряної основи не збереглися (рис. 1, 13).

Інші вироби зі срібла. Пустотілий гудзик вагою 0,45 г (рис. 1, 16). Дві пластини: одна п'ятикутної форми з отворами по кутах (у верхньому гострому куті зберігся срібний цвях) (рис. 1, 15); друга шестикутної форми з отворами по кутах (рис. 1, 14). На момент виявлення обидві пластини знаходились одна на одній та були згорнуті у трубку. Три обойми трикутної форми з заклепою у гострому куті, розмір та вага найбільш кращої збереженості екземпляру складає $1,05 \times 1,50$ см та 0,4 г відповідно (рис. 1, 17). Фрагмент верхів'я руків'я ножа з гравійованим рослинним орнаментом, вага 0,38 г (рис. 1, 18).

Вироби із золота. Два фрагменти від золотої сережки з орнаментом у вигляді смуг та трикутників, що виконані у техніці зернення (рис. 1, 19). Один фрагмент золотої бляшки з крапковим тисненим орнаментом (рис. 1, 20).

Вироби із заліза. Скоба (лопатець) від піхов шаблі, розмір $2,2 \times 5,6$ см, П-подібна у перетині (рис. 1, 26). Три шипи від шабельного руків'я (рис. 1, 23—25). Уламок шила та кільце діаметром 5,9 см від кінської збруї. Скоби лопатей для ременів портупей (рис. 1, 21, 22); три невеликі фрагменти, С-подібні у перетині, від манжета піхов шаблі та чотири невеликі залізні цвяхи. Усі залізні вироби мають характерну оксидну плівку — окалину. У північній половині шурфу також виявлено сім фрагментів людських перепалених кісток.

Також до складу інвентарю поховання входили фрагмент бронзового виробу з дроту; виявлено 17 фрагментів сірого кольору (у південній половині шурфу) та 20 фрагментів жовтого кольору (у північній половині шурфу) від салтівського гончарного посуду. Срібні оплавки виробів — 18 у південній половині шурфу та 25 у північній половині шурфу.

Частина виявлених у шурфі елементів ремінної гарнітури аналогічна зображенням на світлинах з незаконних розкопок (доля артефактів нам не відома). З огляду на неординарність та важливість комплексу у розумінні хронології завершального етапу існування салтівської культури у регіоні, ми привели до єдиного масштабу зображення, що не мали аналогій предметам з розкопу та зробили рисунки (рис. 1, 1—6, 36)¹. Та-

¹ Висловлюємо подяку к.і.н. О.В. Комару за консультацію та надану інформацію.

ким чином, можна стверджувати, що до складу інвентарю поховання входило не менше дев'яти бляшок (рис. 1, 7); дванадцяти бляшок (рис. 1, 11); трьох бляшок (рис. 1, 10); чотирьох бляшок (рис. 1, 8) та чотирьох (рис. 1, 9); не менш ніж по одній бляшці (рис. 1, 1, 2, 3, 6); пряжки та закінчення поясу (рис. 1, 5, 36). Ймовірно, до комплексу входило також дві пари золотих сережок (рис. 1, 4, 19). З урахуванням срібних виплесків загальна кількість бляшок без урахування типів (та ймовірно тих, що не сфотографовані скарбошукачами) була значно більшою. З урахуванням усіх типів поясних бляшок можливо припустити порядок розташування набору поясу (рис. 1, 30–36). Центральний сюжет поясу — це зображення звіра котячої породи (ймовірно, лева), який виконаний у єдиній манері та техніці на всіх різнотипних бляшках.

Повні аналогії бляшкам з поховання 1 (рис. 1, 27) та поховання 2 (рис. 1, 1–3, 6–9, 12, 13) нам невідомі. Рослинний орнамент з трьох пелюсток розповсюджений у салтівській культурі, його аналогії походять з катакомбних та ґрунтових поховань Дмитрієвського, Верхньо-салтівського та Нетайлівського могильників у Верхньому Подонців'ї (Пархоменко 1983, п. 71, рис. 7, 2–4; Плетнева 1989, кат. 126, рис. 88; Аксенов 2011, кат. 56, рис. 1, 4). Гравійований рослинний орнамент елементів поясної гарнітури з бляшок обох поховань теж широко представлений у салтівській культурі та належить до останнього, III етапу його розвитку (Фонякова 1986, рис. 4). Аналогії наконечника поясу (рис. 1, 36) походять із Верхньо-Салтівського могильника розкопок В.О. Бабенко (Плетнева 1981, рис. 37, 86), кат. 92 IV могильника цієї ж пам'ятки (Аксенов 2013, рис. 6, 7) та кат. 51 Дмитрівки (Плетнева 1989, рис. 85). Однак дані наконечники бронзові, деталі лева (око, грива, лапи) не гравійовані (Фонякова 2010, кольор. вклейка). Отже якість зображення та схожі орнаментальні мотиви залежали від обраного металу, чим коштовніший метал, тим більша якість однотипних зображень. Найближча аналогія пряжки (рис. 1, 5) входила до складу інвентарю поховання 3 Больше-Тиганського могильника (Chalikowa, Chalikow 1981, taf. III, 3, 5). Фасові та профільовані зображення тварин (рис. 1, 2, 5, 6, 8) з використанням у орнаменті крапок (рис. 1, 8) віддалено нагадують щось середнє між стилями Борре та Еллінг Скандинавії. Більш примітивне продовження іконографії даного зображення лева з хвостом, що проходить поміж задніх та передніх лап тварини, спостерігається на бляш-

ках з кільцем із Супрутського скарбу (Мурашева 2008, рис. VIII). З цього ж скарбу походять і найближчі аналогії срібним пластинам (рис. 1, 14, 15, 17), які інтерпретовані дослідницею як накладки на сідло (Там само, рис. 31). Рослинна композиція на бляшці (рис. 1, 9) оточена бордюром, аналогії якому ми знаходимо на шитку пряжки з Воробійовки (Zakharow, Arendt 1935, taf. IV-11), та з поховання 24 Больших Тиган (Chalikowa, Chalikow 1981, taf. XX, 9). Повні аналогії бляшкам з прорізью-петлею у нижній частині (рис. 1, 11) виявлені у похованні 2 Нетайлівки (Пархоменко 1983, рис. 7, 1). Лопать та скоби для кріплення портупей до неї (рис. 1, 21, 22, 26), шипи шабельного руків'я (рис. 1, 23–25), характерні для шабель, що мають закінчення хрестовин у вигляді куль. Аналогії походять із салтівських катакомбних (Аксенов 2010, рис. 2, 1, 18–21) і кремаційних (Колода 2015, рис. 3, 7; Голубев 2017, рис. 1, 1) поховань Верхнього Подонців'я.

Отже, нами зафіксовано два салтівських кремаційних поховання. Тлін та поховальний інвентар або висипався безпосередньо на давню денну поверхню, або розміщувався у неглибоких ямах, що не фіксуються археологічними методами. Площа, на якій розташовувалися поховання, значно більша за розміри шурфів, але межі «поховальної плями» встановити не було можливості, оскільки комплекси піддано сучасній руйнації. З урахуванням загальної ваги срібла, за умови обчислення середньої ваги кожного типу бляшки, у похованні 2 знаходився тлін досить заможної (знатної) людини. Обидва поховання за складом інвентарю відносяться до фіналу існування салтівської культури у регіоні, а, власне, поховання 2 ілюструє появу зооморфних сюжетів на поясній гарнітурі в цей час.

Аксенов В.С. Новые материалы к распространению христианства среди аланского населения салтово-маяцкой культуры Подонечья // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2010. — Вып. 5. — С. 112–122.

Аксенов В.С. Новые материалы к вопросу о мадяро-салтовских контактах в Верхнем Подонцовье // Археология і давня історія України. Мадяри в Середньому Подніпров'ї. — К., 2011. — № 7. — С. 133–143.

Аксенов В.С. К вопросу о повторном проникновении в катакомбные захоронения салтовской культуры Подонцовья (по материалам Верхне-Салтовского могильника) // Хазарский альманах. — Харьков, 2012–2013. — Т. 11. — С. 20–4.

Голубев А.М. Салтово-маяцкий кремаційний могильник біля с. Бабчанка на Харківщині // В.К. Міхєєв. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження. — Харків, 2017. — С. 30–41.

- Колода В.В. Новий могильник салтівської культури на Харківщині // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — К., 2015. — С. 97—110.
- Мурашева В.В. Супрутський клад. Из раскопок 1968 г. Труды Государственного Исторического музея. — М., 2008. — Вып. 175. — С. 1—47.
- Окатиенко В.М., Голубев А.М., Голубева І.В., Філатов Д.О., Руснак В.В. Звіт про наукові археологічні експертизи і розвідки у Харківській області та м. Харкові у 2015 р. — Харків, 2016 // Архів Харківського Історичного музею. — 2015. — 239 арк.
- Пархоменко О.В. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII—IX ст. // Археологія. — 1983. — 43. — С. 75—87.
- Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 62—82.
- Плетнева. С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Фонякова Н.А. Лотос в растительном орнаменте металлических изделий салтово-маяцкой культуры VIII—IX вв. // Советская археология. — 1986. — № 3. — С. 36—47.
- Фонякова Н.А. Прикладное искусство Хазарии второй половины VIII—X вв. по материалам художественной металлообработки. — Казань, 2010.
- Chalikowa E.A., Chalikow A.H. Altungarn an der Kama und im Ural (Das Graberfeld von Bolschie Tigani). — Magyar Nemzeti Muzeum, 1981.
- Zakharow A., Arendt W. Studia levedica: Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX Jh. — Budapest, 1935.

Надійшла 08.02.2017

А.М. Голубев

Заместитель директора дочернего предприятия «Охранная археологическая служба Украины» «Слобожанская археологическая служба» ГП НИЦ «Охранная археологическая служба Украины» Института археологии НАН Украины, ptahx@ukr.net

САЛТОВО-МАЯЦКИЙ КРЕМАЦИОННЫЙ МОГИЛЬНИК ВОЗЛЕ с. НИЖНИЙ БИШКИН НА СЕВЕРСКОМ ДОНЦЕ

В научный оборот вводится информация о новом, большом, салтово-маяцком кремационном могильнике возле с. Нижний Бишкин в Верхнем Подонцовье и двух погребениях выявленных на нем.

Материалы из зафиксированных комплексов имеют широкие аналогии в салтовских комплексах Подонцовья и за его пределами. Растительный орнамент и зооморфные изображения элементов ременной гарнитуры дают основания относить погребения к финальному этапу существования салтовской культуры в регионе.

Ключевые слова: салтово-маяцкая культура, кремационный могильник, погребения по обряду кремации, зооморфный салтовский стиль, Верхнее Подонцовье.

Andrii M. Holubiev

Deputy director of the affiliate «Protecting Archaeological Service of Ukraine» «Sloboda Archaeological Service» affiliate Scientific and Research Centre «Protecting Archaeological Service of Ukraine», the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ptahx@ukr.net

SALTIV-MAIAKY BURIAL GROUND WITH CREMATIONS NEAR NYZHNIY BYSHKYN AT SIVERSKYI DONETS RIVER

Presented to the scientific circles is an information on a new large Saltiv-Maiaky burial ground with cremations near Nyzhnii Byshkyn Village in the Donets River upper region and on two burials discovered there. The materials from the assemblages recorded have their wide analogies in Saltiv culture assemblages of the Donets River region and beyond. Floral ornament and zoomorphic depictions on belt sets allow the author to refer the burials to the final stage of Saltiv culture existence in the region.

Key words: Saltiv-Maiaky culture, burial ground with cremations, burials with cremation rites, zoomorphic Saltiv style, the Donets River upper region.

References

- Aksenov V.S. Novyye materialy k rasprostraneniui khristianstva sredi alanskogo naseleniia saltovo-maiatskoi kultury Podonechia. *Verkhnedonskoi arkheologicheskii sbornik*, Lipetsk, 2010, iss. 5, pp. 112-122.
- Aksenov V.S. Novyye materialy k voprosu o madiaro-saltovskikh kontaktakh v Verkhnem Podontsovie. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy. Madiary v Seredniomu Podniprovi*, Kyiv, 2011, № 7, pp. 133-143.
- Aksenov V.S. K voprosu o povtornom proniknovenii v katakombnyie zakhoroneniia saltovskoi kultury Podontsovia (po materialam Verkhne-Saltovskogo mogilnika). *Hazarskii almanakh*, Kharkiv, 2012-2013, T. 11, pp. 20-44.
- Chalikowa E.A., Chalikow A.H. Altungarn an der Kama und im Ural (Das Graberfeld von Bolschie Tigani). Magyar Nemzeti Muzeum, 1981.
- Foniakova N.A. Lotos v rastitelnom ornamente metallicheskikh izdelii saltovo-maiatskoi kultury VIII-IX vv. *Sovetskaia arkheologiia*, 1986, № 3, pp. 36-47.

- Foniakova N.A. Prikladnoie iskusstvo Khazarii vtoroi poloviny VIII-X vv. po materialam khudozhestvennoi metalloobrabotki. Kazan: Institut istorii, 2010.
- Holubiev A.M. Saltovo-maiatskyi krematsiinyi mohyl'nyk bilia s. Babchanka na Kharkivshchyni. *V.K. Mikheev. Uchni ta poslidovnyky do 80-richchia z dnia narodzhennia*. Kharkiv, 2017, pp. 30-41.
- Koloda V.V. Novyi mohyl'nyk saltivskoi kultury na Kharkivshchyni. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovia*, Kyiv, 2015, pp. 97-110.
- Murasheva V.V. Supruts'kii klad. Iz raskopok 1968 g. *Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeia*, Moskva, 2008, iss. 175, pp. 1-47.
- Okatenko V.M., Holubiev A.M., Holubieva I.V., Filatov D.O., Rusnak V.V. Zvit pro naukovu arkheolohichnu ekspertyzu i rozvidky u Kharkivskii oblasti ta m. Kharkovi u 2015 r. *Naukovyi arkhiv Kharkivskoho istoricheskoho muzeiu*, 2015. Kharkiv, 2016.
- Parkhomenko O.V. Pokhovalnyi inventar Netailivskoho mohyl'nyka VIII-IX st. *Arkheolohiia*, 1983, № 43, pp. 75-87.
- Pletneva S.A. Saltovo-maiatskaia kultura. *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*, Moskva, 1981, pp. 62-82.
- Pletneva. S.A. Na slaviano-khazar'skom pogranichie. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks. Moskva: Nauka, 1989.
- Zakharov A., Arendt W. *Studia levedica: Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX Jh.* Budapest, 1935.